

Fareed Zakaria

Proměny světa
od 17. století do současnosti

Věk revolucí

P
R
O
S
T
O
R

**P R
O S T
O R**

Věk revolucí

**P R
O S T
O R**

Fareed Zakaria

**Proměny světa
od 17. století do současnosti**

Věk revolucí

přeložil Martin Pokorný

Praha, 2024

**P R
O S T
O R**

© Fareed Zakaria 2024
All rights reserved

Czech edition © PROSTOR 2024
Translation © Martin Pokorný 2024

ISBN 978-80-7260-617-7

*Jeden z mudrců mišny údajně řekl:
„Kéž vás pokrývá prach vašeho rabína.“*

*Věnováno mým učitelům a mentorům, kteří mi na mé cestě
pomáhali a jejichž prach vděčně nesu.*

*Jsou to: Khushwant Singh, Girilal Jain, Robin W. Winks,
Paul M. Kennedy, Samuel P. Huntington, Stanley Hoffmann,
Robert O. Keohane, Joseph S. Nye Jr., James F. Hoge Jr.,
Leslie H. Gelb, Richard M. Smith, Mark Whitaker,
Jonathan Klein, Richard Plepler, Jeff Zucker.*

Buržoazní epocha se ode všech ostatních epoch odlišuje neustálými převraty ve výrobě, ustavičnými otřesy všech společenských vztahů, věčnou nejistotou a pohybem. Všechny pevné, zakořeněné vztahy se svým doprovodem starých ctihodných představ a názorů se rozkládají, všechny nově utvořené zastarávají, dříve než mohou zkoznatět. Všechno pevné se rozplývá, všechno posvátné je znesvěcováno a lidé jsou nakonec donuceni podívat se na své životní postavení, na své vzájemné vztahy strážlivýma očima.

— Karl Marx a Friedrich Engels, *Komunistický manifest*

Obsah

Úvod. Roje revolucí	15
Část první	
REVOLUCE DŘÍVĚJŠKA	37
1. První liberální revoluce v Nizozemí	39
2. Slavná revoluce v Anglii	65
3. Nezdařená revoluce ve Francii	85
4. Revoluce s velkým „R“ v průmyslové Británii	121
5. Skutečná americká revoluce – průmyslové Spojené státy	155
Část druhá	
NYNĚJŠÍ REVOLUCE	179
6. Ekonomická globalizace na steroidech	181
7. Osvobozené informace	215
8. Identita jakožto pomsta kmenů	247
9. Souběžné revoluce v geopolitice	285
Závěr. Nekonečná propast	321
Poděkování	337
Poznámky	340
Rejstřík	384
Údaje k autorským právům	390

Úvod

Roje revolucí

Komik Robin Williams při kabaretiérských výstupech někdy mluvil i o politice. Ze všeho nejdřív divákům připomněl etymologii slova: vysvětlil jim, že slovo „politika“ je odvozené od latinského „poli“, což znamená „spousta“, a anglického „tics“ čili klíšťata, která sají krev.¹ Pokaždé to vyvolalo výbuch smíchu. Ve skutečnosti je však výraz „politika“ bohužel odvozen od starořeckého *polités*, což znamená občan, a *polis*, tedy obec či společenství. Aristotelova *Politika*, sepsaná ve 4. století př. n. l., pojednává o tom, jak vládnout různým druhům společenství, a probírá všechny složky politiky, jak je běžně známe dnes: povahu moci, typy politických zřízení, příčiny revolucí a tak dále. *Politika* patří k oněm několika málo lidským aktivitám, které se v průběhu tisíciletí až tak nezměnily. Její vnější podoby sice prošly jistým posunem, ale základní zájmy zůstávají stejné: boj o moc a co s ní. V roce 64 př. n. l. se slavný římský řečník Cicero ucházel o úřad konzula. Jeho mladší bratr se pro svého někdy neúměrně idealistického sourozence rozhodl sepsat soubor praktických poučení, jakýsi návod, jak vyhrát volby. Mimo jiné ho vybízel slíbit komukoli cokoli, ukazovat se na veřejnosti obklopen nejoddanějšími stoupenci a připomínat voličům sexuální skandály protivníka. Ačkoli už od té doby uplynuly dva tisíce let, dnešní političtí poradci inkasují horrentní honoráře za stejné rady.

I přes tyto konstantní rysy získala politika v posledních stáletích ideologickou podobu, kterou by obyvatelé antického či středověkého světa považovali za zvláštní. Na celém světě je charakterizována jako střet „levice“ a „pravice“ a tradičně se má za to, že prosté

přihlášení k levici či pravici – ať už v Brazílii, v USA, v Německu či v Indii – mnohé vypovídá o tom, jakou pozici dotyčný zastává: levice bude hájit silnější stát s vyšší hospodářskou regulací a přerozdělováním, pravice zase volný trh s nižší mírou zásahů státu. Rozdíl mezi levicí a pravicí dlouhodobě ovládá světový politický terén, točí se kolem něho volby, veřejné diskuse i praktická rozhodnutí a podněcuje i k násilnostem a revolucím. Avšak v poslední době se toto základní ideologické rozlišení začalo hroutit.

Vezměme si Donalda Trumpa a jeho prezidentskou kandidaturu v roce 2016. Trump představoval novinku oproti minulosti v mnoha ohledech: bizarními povahovými rysy, neznalostí zásad toho, jak řídit stát, i pohrdáním demokratickými normami. Hlavní odlišnost ale spočívala v tom, jak se vyhraňoval ideologicky. Američtí republikáni po desítky let prosazovali soubor idejí, který bylo možné označit za „Reaganův recept“. Ronald Reagan si mezi republikány získal nesmírnou popularitu tím, že hájil omezení státu, nízké daně, rozpočtové škrty, silnou armádu a podporu demokracie v zahraničí. Zároveň kandidoval s programem, který byl sociálně konzervativní – podporoval například zákaz interrupcí –, avšak tyto body nezdůrazňoval, zvláště po svém zvolení ne. Svým stoupencům, a bylo jich mnoho, se jevil jako optimistická a laskavá postava, která vzdává hold Americe volného trhu, obchodní otevřenosti a velkorysé imigrační politiky a chce její demokratický model šířit ve světě.

Trump většinu ingrediencí Reaganova receptu odmítl. Zčásti sice hájil shodné přístupy, například u nízkých daní a omezení interrupcí, avšak převážně svůj čas a energii napřel k prosazení výrazně odlišného programu. Trumpovy hodinové proslovy při volební kampani bylo možné shrnout do čtyř vět: *Číňani vám kradou továrny, Mexičani vám kradou pracovní místa a muslimové se vás snaží zabít; já je všechny přemůžu a vrátím Americe její velikost*. Ke slovu se tu hlásil nacionalismus, šovinismus, protekcionismus a izolacionismus. Trump se rozešel s mnoha základními prvky republikánské ekonomické ortodoxie, například když se zapřisáhl, že nikdy neomezí federální sociální pojištění a program zdravotního pojištění Medicare, čímž zvrátil desítky let republikánského rozpočtového

konzervatismu. Odsoudil vojenské intervence Bushovy administrativy v Afghánistánu a Iráku i geopolitický projekt šíření demokracie. Hrubě zkritizoval skoro všechny republikánské lídry z poslední doby – a všichni bývalí republikánští prezidenti a skoro všichni žijící kandidáti ho oplátkou odmítli podpořit.² Vzdal sice navenek hold Reaganovu mýtu, ale v jádru byl naprosto jiný: rozhněvaný pesimista, přicházející s varováním, že Amerika spěje do záhuby, a slibující návrat do fiktivní minulosti.

Trump není na pravici jediný, kdo se rozešel s tradiční pravicovou ideologií. Naopak je součástí globálního trendu. Britská Konzervativní strana se pod vedením Borise Johnsona nepokrytě přihlásila k politice štědrých výdajů. Johnson spolu s dalšími stoupenci brexitu neuznával námitky konzervativních ekonomů, kteří varovali, že ztráta volného obchodu s Evropskou unií způsobí Británii těžkosti. Populistický maďarský premiér Viktor Orbán bez okolků kombinuje rozsáhlé vládní projekty s útoky na přistěhovalce a menšiny. Pravicová premiérka Itálie Giorgia Meloniová tepe konzumerismus a tržní kapitalismus a buduje nové nacionalistické hnutí, založené na etnické, náboženské a kulturní identitě. A když se rozhlédneme mimo Evropu, předseda indické vlády Naréndra Módí sice podpořil hospodářský růst a reformu, ale současně se svou stranou horlivě uskutečňuje program hinduistického nacionalismu na úkor muslimů, křesťanů a dalších menšin. Brazilská pravicová strana, v jejímž čele stojí Jair Bolsonaro, si nepokrytě stanovila za cíl vrátit zemi ke křesťanské minulosti, od které ji odtrhli kosmopolitní elity, levičáci a menšiny. A vynořila se též levicová hnutí, která s pravicovými protějšky sdílejí pohrdání establishmentem a touhu rozložit stávající řád. Bernie Sanders v USA a Jeremy Corbyn v Británii se sice nedostali k moci, nicméně levicoví populisté se ujali vlády v latinsko-amerických zemích, kde dlouho dominovaly konzervativní strany, například v Chile, Kolumbii a Mexiku.

V závislosti na tom, ze které jsou země a zda se hlásí k pravici či levici, se programy populistů liší, avšak všechny – což je zásadní – sdílejí pohrdlivý postoj k zásadám a postupům, jako je svoboda projevu, parlamentní procedury a nezávislost institucí. Základem

liberální demokracie nejsou výsledky, nýbrž procedury. Nehájíme ty či ony projevy, které nám vyhovují, nýbrž svobodu projevu vůbec. Neprosazujeme jediného kandidáta, nýbrž požadujeme spravedlivé a svobodné volby. Tvoříme zákony na základě dohody a kompromisu, ne vládním výnosem. Vlivem frustrací z procedur, v přesvědčení o vlastních ctnostech a s odporem k protivníkům se však stále častěji vynořují politici odhodlaní zakázat údajné „špatné“ projevy, vládnout bez parlamentní dohody nebo přímo zmanipulovat demokratický mechanismus. Účel světí prostředky. Tento nebezpečný antiliberalismus je sice zřetelnější na pravici, příklady ale najdeme na obou křídlech: klasickou ukázkou levicového antiliberalního populisty je Andrés Manuel López Obrador v Mexiku.

Britský premiér Tony Blair v roce 2006 správně předpověděl, že ve 21. století se začínají stírat „tradiční linie levice–pravice“ a největší propast naopak zeje mezi „otevřeností a uzavřeností“.³ Na jedné straně předělu stojí všichni, kdo vítají trhy, mezinárodní obchod, imigraci, rozmanitost a otevřený, volný rozvoj technologií; na druhé ti, kdo na tyto síly hledí s podezřením a chtějí je zpomalit, uzavřít do pevných hranic nebo zcela potlačit. S rozdílem mezi tradiční levicí a pravicí se tento nový předěl nekryje. Jedním z příznaků revoluční éry je, že se politika přeskupuje do nových vzorců.

Počátky revolucí

Stáli jsme se Stevem Bannonem na Campo de' Fiori, jednom z nejstarších římských náměstí, a on mi nadšeně ukazoval sochu uprostřed prostranství. Psal se červen 2018 a Bannon Itálii navštívil, aby vyjádřil podporu koalici dvou podstatně odlišných populistických stran, které krátce předtím ve volbách společně získaly přes polovinu hlasů. Zpráva, s níž přijížděl, zněla, že podle kritérií tradičního politického spektra si jsou sice vzdálené, avšak v novém politickém

terénu patří k sobě, jelikož obě prosazují „uzavřené“ postoje k mezinárodnímu obchodu, imigraci a Evropské unii a stavějí se proti etablovaným levicovým a pravicovým stranám, které v Itálii dominovaly po desítky let a podporovaly tržní reformy, volný obchod, evropskou integraci a multikulturalismus. Bannon je barvitá, značně emocionální a kontroverzní figura; ve funkci hlavního стратега Trumpova Bílého domu vydržel jen několik měsíců. Jeho hvězda dávno zašla, na praktickou politiku nikdy neměl výraznější vliv a rozhodně není vzorem bezchybného charakteru, nicméně zajímavě chápe povahu populismu, který kolotá světem. Zástupy pouličních prodáváčů se vším možným od olivového oleje po potištěná trička přehlížel a místo toho spustil chválu na temnou zadumanou postavu ve splývavém hábitu s kápí, která jí zakrývala skoro celou tvář. Šlo o pomník Giordana Bruna, mnicha a filozofa, který byl léta Páně 1600 přesně na tom místě upálen. Bannon se o Bruna zajímal do té míry, že o něm před lety natočil dokumentární film (který se ale nikdy veřejně nepromítal).

Bannon Bruna uctívá jakožto vzpurného radikála, který se nepokrytě vzepřel dobovému establishmentu, katolické církvi. Bruno se odpoutal od hlavních církevních dogmat, neboť hlásal, že země neleží uprostřed vesmíru a svět je nekonečný. „Dneska každý vzývá Galilea, jenže ten odvolal,“ poukázal Bannon na slavného italského astronoma, který také učil, že se hvězdy netočí kolem Země. „Na hranici byl před pěti sty lety upálen Bruno,“ jenž odvolat odmítl. (Papežská inkvizice, pověřená potíráním svobodomyslnosti a kacířství, sídlila přímo u náměstí.)

Namítl jsem, že italský myslitel a jeho americký stoupenec se v jednom důležitém ohledu liší: Bruno byl progresivní. Vyvolal spor s konzervativci a tradicionalisty a hájil myšlenky, jež se měly stát bytostným jádrem osvícenství. To ale Bannon nepovažoval za problém. V Brunovi viděl odvážného volnomyšlenkáře, který se vzepřel stávajícím mocenským strukturám – a i on sám je v podstatě revolucionář, který chce svrhnout establishment a útočí na něj ze všech stran. Obdivuje Lenina pro jeho revoluční taktiku. K Brunovi, jak přiznal, ho přilákalo přesvědčení, že v neklidných časech je jedinou možností kategoricky neústupný radikalismus. „George Soros

nedávno prohlásil o italských volbách, že žijeme v revolučních časech,“ řekl Bannon. „To si myslím taky. Myslím si, že probíhá hluboká restrukturalizace.“

Je zvláštní, že pro radikální, nenadálou a někdy i násilnou změnu společnosti používáme výraz „revoluce“. V oblasti vědy, kde se ho užívalo nejdříve, znamená revoluce něco zcela jiného. Latinské *revolutio* i anglické *revolution* původně označuje oběh, tedy stálý pohyb tělesa kolem pevné osy; často se tím míní pravidelná oběžná dráha planety nebo hvězdy. Vystává tu představa řádu, stability, ustálené konfigurace: jde o pohyb, kterým se objekt pokaždé vrací do původního místa. Země obíhá kolem Slunce spořádaně a předvídatelně. Druhým významem revoluce, jehož se začalo užívat záhy po prvním a dnes je zdaleka nejběžnější, je „prudká, radikální nebo naprostá změna“,⁴ „zásadní transformace“ nebo „převrat“, tedy pohyb, který lidi unáší daleko od původního místa. Vzorovou ukázkou užití slova „revoluce“ v tomto smyslu je Francouzská revoluce.

Proč má jedno slovo dva skoro protikladné významy? Anglické *revolution* je odvozeno od latinského slovesa *revolvere*, „odvalit zpět“ nebo „přetočit“. Z něho pochází nejen současné *revolve*, ale také „revolta“, jež pramení z představy „odvalení“ věrnosti králi či instituci. Možná mezi oběma významy panuje zvláštní afinita. Nastíněnou podvojnost nacházíme už na samém počátku v proslulém původním užití tohoto slova na poli vědy astronomem Mikulášem Koperníkem. V roce 1543 Koperník vydal pojednání *O oběžích nebeských sfér*, v němž výrazu užíval v prvním, vědeckém smyslu. I když však slova užíval v obvyklém významu, předkládal nauku, která radikálně proměnila naše chápání kosmu, neboť přesunula Zemi ze středu vesmíru na periferii. Tento převrat v astronomii i teologii je považován za „koperníkovskou revoluci“. Jeho teorie byla „revoluční“ v obou smyslech slova.

Naše doba je revoluční v běžném smyslu slova. Kamkoli se podíváte, vidíte dramatické, radikální změny. Mezinárodní systém, který se zdál stabilní a snadno pochopitelný, se rychlým tempem mění pod tlakem vzrůstající se Číny a revanšistického Ruska. V jednotlivých zemích nacházíme naprostý rozvrat dosavadních politických

pořádků s tím, jak sílí vliv nových hnutí, jež smazávají tradiční rozdíl mezi levicí a pravicí. V ekonomice byl odvržen konsenzus ohledně svobodného trhu a volného obchodu, který vzešel z kolapsu komunismu, a panuje hluboká nejistota ohledně toho, jak mají společnosti a ekonomiky těmito nezmapovanými vodami proplout. V pozadí všeho stojí digitální revoluce a nástup umělé inteligence, čímž vzniká nová a nesnadno uchopitelná realita.

Ve skutečnosti je však náš zdánlivě bezprecedentní dnešek též revolucí ve druhém smyslu slova, tedy nostalgickou touhou po návratu k místu, odkud jsme vyšli. Po radikálním postupu vpřed následuje reakce a touha po zašlém zlatém věku, domněle prostinkém, stabilním a čistém. V dějinách nacházíme množství paralel: na úsvitu éry střelného prachu šlechtici teskně toužili po ušlechtilém rytířství, luddité rozbíjeli stroje ve snaze zadržet postup industrializace a dnešní politikové hlásají rodinné hodnoty a slibují, že otočí běh času a vrátí svým zemím jejich velikost.

Moderní dějiny přinesly několik obecných a zásadních rozchodů s minulostí. Někdy byly intelektuální – příkladem je osvícenství –, jindy technické a ekonomické. Svět prošel tolika průmyslovými revolucemi, že jsme je museli očíslovat: první, druhá, třetí a nyní čtvrtá. Ještě více bylo revolucí politických a sociálních, a dochází k nim i dnes. Už mnoho desítek let obýváme svět, který dupl na plyn, provádí stále rychlejší technické i ekonomické změny a zažívá výkyvy pojmu identity i rychlé posuny v geopolitice. Studenou válku vystřídalo nové světové uspořádání, jež se ale začalo lámat jen několik desítek let po svém vzniku. Mnozí byli tempem a povahou těchto změn nadšeni, jiní nad nimi naříkají. Především je ale nutné chápat, jak moc byly fyzicky i psychologicky rušivé, jelikož tato éra zrychlování vyvolala též množství reakcí. Ty se musíme snažit pochopit a hledat na ně odpověď.

Zamysleme se nad větou z motta k této knize: „Všechno pevně se rozpívá, všechno posvátné je znesvěcováno a lidé jsou nakonec donuceni podívat se na své životní postavení, na své vzájemné vztahy strážlivými očima.“ Totéž by se dalo říct i dnes a mohl by to napsat pravicový intelektuál, který lituje rozvratu tradiční společnosti

a touží po návratu do jednodušších poměrů. Ve skutečnosti však byl text zveřejněn v roce 1848, v podobně revoluční době, kdy byl někdejší svět venkovského zemědělství rychle střídán světem průmyslu a politiku, kulturu, identitu i geopolitiku převracely vichřice strukturních změn. A nenapsali ho konzervativci, nýbrž Karl Marx a Friedrich Engels v *Komunistickém manifestu*. Marx brilantně pochopil nesmírně ničivé dopady kapitalismu a techniky a problémy, které z nich pramení – bez ohledu na to, že řešení, která navrhoval, dopadla při každém pokusu o realizaci katastrofálně. Jestliže by dnes stejný výrok mohl zaznít zprava, jasně nám to ukazuje, že vstupujeme do nové politické éry, která ruší včerejší uspořádání.

Revoluce mezi národy

K revolucím uvnitř jednotlivých zemí dochází současně s revolucí mezinárodní: se zásadní změnou globálních politických pořádků. Od roku 1945 byl svět po tři čtvrtě století mimořádně stabilní. Nejprve se skoro půl století studené války obě jaderné supervelmoci zastrašovaly navzájem. Intenzivní soutěž sice v Koreji, Vietnamu a jinde často vyústila do krvavých konfliktů, ale přinejmenším ty nejmnocnější státy – ty, jež by mohly vyvolat třetí světovou válku – se blokovaly navzájem. Když se pak v roce 1991 rozpadl Sovětský svaz, vstoupili jsme tím do období, jež je aspoň od pádu římské říše mimořádně vzácným historickým úkazem: do éry, v níž existuje jediná supervelmoc.

Nejbližší analogií by bylo britské impérium v době svého největšího rozkvětu, nicméně v nejdůležitější geopolitické aréně – v Evropě – zůstala Británie 19. století vždy jen jednou z mnoha velmocí, které soupeřily o vliv. Spojené státy se však počínaje rokem 1991 tyčily nad zeměmi celého světa, čímž vzniklo cosi dosud nevidaného: unipolární svět, v němž konkurence velmocí vůbec neprobíhá.

Mezinárodní život byl po většinu dějin charakterizován politickými a vojenskými nesváry mezi nejbohatšími a nejmocnějšími zeměmi; odtud pramenilo jeho nutné napětí a nestabilita. Počínaje rokem 1991 však náhle zavládla poklidná absence soutěže. Odkud by se vzali rivalové? Čína byla v roce 1990 chudou rozvojovou zemí a produkovala méně než dvě procenta globálního HDP. Rusko se obtížně vzpamatovalo z kolapsu komunismu. Jeho HDP klesl v devadesátých letech o 50 procent, více než za druhé světové války. A ani hospodářští konkurenti jako Japonsko či Německo nebyli reálně ve hře. Japonsko se ocitlo v období dlouhé stagnace a Německo se muselo dvacet let soustředit na integraci východní části do nově sjednocené republiky.

Washington byl v unipolárním období odhodlán zformovat svět k obrazu svému. Dopustil se chyb: někdy přílišnou obezřetností, jindy arogancí. Ale mělo to dva hlavní dopady. Za prvé unipolarita nastolila éru globální stability bez větších geopolitických střetů, bez závodů ve zbrojení a bez velmocenských válek. Za druhé americké ideje měly globální dopad. Spojené státy vybízely zbytek světa ke globalizaci, liberalizaci a demokratizaci. Trhy, společnosti i politické systémy se otevřely, technika obyvatele planety spojila na ohromných otevřených platformách. Všechno se to jevilo jako přirozený a nevyhnutelný výraz vrozených lidských tužeb. Přinejmenším si to Američané mysleli.

Zavládl pocit, že politika už není tak důležitá jako dříve. Triumfovala ekonomika. Vzpomínám si, jak mi jeden vysoký indický funkcionář v devadesátých letech řekl, že i kdyby jeho strana prohrála volby, opozice si bude počínat v principu stejně, jelikož i druhá strana chápe, že musí hledat způsoby, jak přilákat investice, zvýšit efektivitu práce a stimulovat růst. Jak prohlásila Margaret Thatcherová, když o desetiletí dříve obhajovala v Británii svou politiku *laissez-faire*: „Není jiná možnost.“ A devadesátá léta i doba po roce 2000 – období stability, nízké inflace, globální kooperace a technického pokroku – skutečně jako by zhmotňovaly ideu, že ekonomická liberalizace je nevyhnutelná. Ale nebyla to pravda. Tyto síly se opíraly o neotřesitelnou vojenskou a ekonomickou moc USA a o globální

pilíř unipolarity – stejně jako rozmach liberálních demokracií po celém světě.

Důležitá poznámka: kdykoli v této knize něco označím za „liberální“, obvykle nemám na mysli moderní americký úzus, v němž se jedná o synonymum levicovosti. Na mysli mám klasický liberalismus, tedy ideologii, která vzešla z osvícenství v opozici k monarchické a náboženské autoritě. Jedná se sice o sporný termín, o který se dnes dohaduje pravice s levicí, ale převládá mínění, že zahrnuje práva a svobody občana, svobodu vyznání, volný obchod, tržní ekonomiku a mezinárodní spolupráci v rámci nastavených pravidel. V tomto smyslu byli Ronald Reagan i Bill Clinton klasickými liberály, přičemž Reagan kladl důraz na svobodu podnikání a Clinton na rovnost příležitostí (jež pak umožňuje svobodu reálně využít). Noví populisté, pravicoví i levicoví, napadají samotný liberální projekt. K neutrálním právům, jako je svoboda projevu, se stavějí podezíravě a považují za nezbytné trestat projevy, kterých se sami bojí. Předseda americké Sněmovny reprezentantů Mike Johnson se otevřeně kriticky vyjadřoval k pilíři americké ústavnosti, totiž odluce církve a státu. V krajním případě jsou tito neliberální populisté ochotni v zájmu vyššího cíle – totiž zvolení kandidáta nebo schválení postupu, na kterém jim záleží – odvrhnout samotná pravidla volební demokracie. Mike Johnson patřil k architektům strategie, jež měla v roce 2020 zabránit certifikaci Bidenova zvolení prezidentem.

Mezinárodní systém, v němž dominuje liberální hegemon – jako byla dříve Británie a dnes Spojené státy –, vybízí k šíření liberálních hodnot. Ale stejná souvislost může fungovat opačně. S tím, jak se americká dominance začala drobit, ocitly se pod tlakem i otevřenost a liberalismus. Amerika sice zůstává mimořádně silná, ale již nepředstavuje takový kolos jako v unipolárním období. První událostí, která otřásla americkou hegemonií, byla první silná odpověď: útok z 11. září, iniciovaný tou částí světa, kde se liberalismus ještě neuchytil a kde islámský fundamentalismus ostře potíral osvícenské hodnoty. Hlavní škodu však nezpůsobili pachatelé útoku – banda teroristů nemohla změnit svět –, nýbrž přepjatá odpověď Spojených

států. Amerika především vyčerpala své síly rozhodnutím okupovat Afghánistán a následně vpadnout do Iráku. Fatální neúspěch těchto intervencí zničil charisma americké vojenské moci. Navíc USA invazí jasně porušily pořádek založený na pravidlech, který tak dlouho prosazovaly. Následovala globální finanční krize roku 2008, jež rozmetala auru americké hospodářské moci. V devadesátých letech se ekonomika USA – a zvláště její efektivní a dynamická finanční soustava – jevila jako vzor pro celý svět. Rozvojové země se závistivě snažily napodobit jednotlivé prvky amerického systému s nadějí, že se přiblíží tamním úspěchům. Když ale nastal kolaps, světu se tím odhalil finanční systém rozhodaný utajovanými katastrofálními riziky a mnozí usoudili, že vlastně není co napodobovat. Jak v průběhu krize řekl americkému ministrovi zahraničí Hanku Paulsonovi člen nejvyššího čínského vedení Wang Čchi-šan: „Byl jste můj učitel, ale ... podívejte se na váš systém, Hanku. Nejsme už přesvědčení, že bychom se od vás měli učit.“⁵

Zároveň s tím docházelo k rozvalu americké politické stability. Kongres nebyl schopen plnit své elementární funkce, například schválit rozpočet. Pohrůžky „shutdownem“, tedy stavem finanční nouze, v němž musí orgány státní správy přerušit činnost, se staly běžnou věcí. Ve Washingtonu došlo k porušování i naprostému ničení dlouhodobých norem a zvyklostí. Běžně se přistupovalo k parlamentním obstrukcím (filibusterům) a nominace, jež dříve procházely hladce, se teď při schvalování zdržovaly, takže exekutivní mechanismus nemohl plynule fungovat. Ze zvyšování dluhového stropu se stala existenční bitva stran, během níž hrozí státní insolvence. Politická polarizace dosáhla výšin nepozorovaných od konce americké občanské války.⁶

Vina však nebyla rozložena rovnoměrně. Jedna z dvojice velkých amerických stran, republikáni, padla za oběť útokům populismu, které nedbají na normy liberální demokracie a chtějí prosadit revoluční radikalismus. Prezident Trump zpochybnil či přímo odvolal dlouhodobě osvědčené postupy doma i v zahraničí, takže u mnoha spojenců vyvolal obavy ohledně spolehlivosti USA. A poté se dlouhodobou aktivitou, která vyvrcholila útokem na Kapitol 6. ledna 2021, pokusil

zvrátit svou volební porážku a setrvat u moci; v celých amerických dějinách se žádný americký prezident ničeho podobného nedopustil. Jím vydaného signálu uposlechla většina republikánských poslanců Sněmovny reprezentantů a v bezprecedentním kroku hlasovala proti potvrzení Bidenova zvolení prezidentem, přestože všechny teorie o údajném podvádění desítky soudních rozhodnutí zamítly. Zářivé město na kopci ztratilo lesk.

Rozpad prestiže USA by neměl tak zásadní dopady, kdyby země nečelila novým vyzyvatelům. Velká vlna světového hospodářského růstu přinesla v posledních třiceti letech fenomén, který jsem nazval „vzestup zbytku světa“: na síle a sebevědomí získaly země jako Čína, Indie, Brazílie či Turecko. Nejrušivější dopady samozřejmě měl nástup Číny a návrat Ruska; tyto země do mezinárodního dění vnášejí nová zásadní napětí. Po třiceti letech „dovolené od dějin“ znovu žijeme ve světě, jenž je formován velmocenskou soutěží a konfliktem.⁷ Probuzené nepřátelství podlamuje síly, které nás spojovaly – mezinárodní obchod, cestování a technologie –, a den co den se vynořují nové bariéry. Tendenci k protekcionismu a nacionalismu urychlil covid a země během pandemie hledaly cesty k větší soběstačnosti. Následně propukla válka na Ukrajině, jež nás navrátila do éry geopolitického konfliktu nejstaršího typu – boje o teritorium. Jsme svědky války, o níž si mnozí mysleli, že už zůstane jen v historických knihách a v dokumentech druhé světové války: nemilosrdné bombardování boří evropská města, miliony civilistů utíkají z domovů, do dýmajících trosek vjíždějí tanky. S tím, jak se americká moc stáhla z Blízkého východu, pokusily se mocenské vakuum vyplnit regionální mocnosti, napětí vzrostlo a propukla řada ostrých místních konfliktů – od Sýrie přes Jemen po Gazu. Asie je svědkem návratu klasické politiky mocenské rovnováhy, kdy Čína usiluje o větší vliv a řada sousedních zemí se uchází o americkou pomoc, která jim má zajistit rovnováhu vzhledem k sílicímu asijskému hegemonovi. Slovník spolupráce byl vystřídán jazykem nacionalismu, konkurence a konfliktu.

Nová atmosféra se rodí i v oblastech, kde nehrozí přímé riziko války. Po třiceti letech liberalizace, demokratizace a otevřenosti sledujeme reakci. Od chvíle, kdy propukla finanční krize, ztrácí tržní

ekonomika někdejší auru. Kamkoli pohlédnete, má politika navrch nad ekonomikou. Podezřelý je i volný obchod. Velká Británie se brexitem rozhodla přetít zvláštní obchodní svazky se svým největším trhem, Evropskou unií, a učinila to z důvodů zjevně politických. Čínský prezident Si Ťin-pching se odklonil od tržních postupů, které jeho zemi vynesly do klubu nejmocnějších, a naopak se zaměřil na upevnění moci státu. Donaldu Trumpovi se sice nepodařilo vybudovat pohraniční bariéru, avšak uvalil na zboží z ciziny vyšší cla než jakýkoli jiný americký prezident od roku 1930, kdy Herbert Hoover podepsal Smootův–Hawleyův celní zákon. Trumpův nástupce Joe Biden vyžadoval, aby plány výdajů zahrnovaly podmínku „nakupování v Americe“. A stejnou cestou se vydaly i další země. Státy celosvětově preferují vlastní odolnost, soběstačnost a národní bezpečnost oproti růstu a efektivitě. Z kdysi oslavované a podporované imigrace se stalo sprosté slovo a státy na přistěhovance hledí úkosem. Po zdánlivě definitivních kulturních posunech – například přijetí práva ženy na potrat – přece jen následoval regres a zvrat.

„Přijmeme výzvu otevřenějších společností, nebo proti ní budeme stavět hradby?“ tázal se v roce 2006 Tony Blair. Stále více světových vůdců si volí „uzavřenou“ cestu – a opět tak činí v přesvědčení, že jiná možnost neexistuje.

Změny a zdroje neklidu

Čím je revoluční éra vyvolána? Má i jiné předvídatelné důsledky? A jak to všechno skončí? Tyto a podobné otázky se v této knize snažím zodpovědět. Zvolený postup je ten, že se vrátím proti proudu času, pokusím se porozumět příčinám i důsledkům dřívějších revolučních období a pak se zamyslím nad současností.

Vyjdou od úsvitu novověku, první liberální revoluce, která se vzepřela staletým monarchickým tradicím a nastolila republikánskou

formu vlády, v dnešním světě dominantní. Revoluce proběhla koncem 16. a počátkem 17. století v Nizozemí, ale možná by nepodnítila změnu světa, kdyby se některé její prvky v roce 1688 nerozšířily do Británie. Tento přenos pak byl v roce 1689 jedním svým stoupencem označen za „slavnou revoluci“, která vyústila v suverenitu parlamentu. Dlouhodobě tím Británie nastoupila kurz, který ji přivedl na pozici největší světové průmyslové mocnosti, jež šířila své liberální ideály a praktiky do světa – a tyto ideály přežily i rozpad britského impéria. Poté se podívám na dvě další revoluce: Francouzská revoluce vedla ke spektakulárnímu kolapsu, průmyslová revoluce naopak dosáhla neuvěřitelných úspěchů. Obě – každá jinak – formují náš dnešní svět. Druhou polovinu knihy pak věnuji snaze pochopit naši současnost, tedy dobu, kdy – jako již mnohokrát – revoluční změny zároveň otřásly mnoha oblastmi současně: ekonomikou, technikou, identitou i geopolitikou. Každému segmentu současných revolucí věnuji zvláštní kapitolu.

Příklady, jimiž se zabývám, sice připouštějí mnoho variant, ale určitý základní vzorec je jim společný. Nejprve vidíme dalekosáhlé strukturní změny: ohromný technický pokrok, zrychlení hospodářské aktivity a globalizaci. Tyto posuny vyvolají další otřes – na poli identity. S tím, jak se lidé vyrovnávají s novými šancemi a výzvami, začínají jinak chápat i sami sebe. Možná se domníváte, že tu popisují současnou éru identitární politiky, ale zamysleme se nad koncem 16. století. Hospodářský rozmach Nizozemí a nové vynálezy typu knihtisku vedly ke zrodu nového povědomí a identity. Obyvatelé Nizozemí se nově považovali za protestanty a Nizozemce – a především za oddělené od svých habsburských katolických pánů.

K podobné transformaci došlo při industrializaci Evropy a Spojených států, když se změnila role venkovských vlastníků půdy a vznikla nová kategorie lidí: třída „pracujících“. Konzervativce býval synonymem aristokrata vlastníciho půdu, hluboce podezíravého k trhu, kupcům i majitelům manufaktur, tedy vrstvám, jejichž zájmy v té době prosazovali liberálové. Tyto identity se však záhy změnily s tím, jak industrializace utvořila na Západě zcela novou elitu, založenou na penězích namísto dynastických linií. Konzervatismus se

stal obranným mechanismem nové obchodní elity, zatímco levice zaujala solidární stanovisko s pracující třídou. A zcela nedávno přinesla vlastní revoluci identity postindustriální éra, kterou charakterizují technologické skoky a hyperglobalizace: centrum dění obsadil kulturní aspekt a pracující se od levice přesunuli k pravici. Někdy se identitární revoluce točí kolem pozitivního sebepřijetí, výchovy k hrdosti na vlastní východiska. Jindy je negativní, přizívuje řevnivost a nepřátelství vůči druhým. Vždy je ale mocná a má zásadní dopady.

Tyto tři síly – technika, ekonomika, identita – společně takřka vždy podnítl reakci, z níž vzejde nová politika. Lidé jsou s to vstřebávat změny jen postupně – a stará politika, dědictví dřívější éry, s nimi mnohdy neudrží tempo. Politikové se snaží přizpůsobit, mění své postoje a hledají nové koalice. Výsledkem je reforma a modernizace, nebo represe a revolta – mnohdy ale výbušná směs obojího.

Transformace uvnitř jednotlivých zemí dnes navíc přinesly geopolitickou revoluci, kdy vícere země – zvláště ambiciózní Čína a agresivní Rusko – zpochybňuje stávající liberální uspořádání pod vedením USA. Čína za svůj rozmach vděčí ekonomickým a technickým revolucím, díky nimž se země vymrštila mezi prvořadě velmoci, a Rusko Vladimira Putina v reakci na strukturální úpadek země využilo energii identitární politiky a halasného šovinismu.

Když uvážíme, kolik různých dramatických změn v dnešním světě probíhá, je jasné, že prožíváme možná nejrevolučnější etapu v dosavadních dějinách. Ne všechny tyto změny probíhají současně a ne všechny revoluce se odvíjejí shodně. Popsal jsem sérii sil, které se sice často překrývají, ale není možné v každém jednotlivém případě jasně oddělit příčinu a důsledek. Každá revoluce je jiná. Zdá se ale, že spolu všechny tyto změny souvisí a navzájem se umocňují – a podněcují k reakcím. Příklady z dřívějška ukazují, že pokud se změny podaří zacílit správným směrem, vede to ke stabilním a úspěšným výsledkům; pokud se zvrtnou, mohou skončit strašlivým selháním. V širokém proudu dějin dochází k reálnému pohybu vpřed, vstříc vyššímu kolektivnímu blahobytu a vyšší individuální autonomii a důstojnosti. Ale vyvolalo to také prudké reakce, neboť opomíjení se zoufale drží minulosti a úporně se změnami zápasí.

Dlouhodobě však platí to, co v Tennysonově básni řekl král Artuš poslednímu z rytířů kulatého stolu, siru Bediverovi: „Starý řád se mění, novým vystřídán.“⁸

Nemohu a nepokouším se probrat zde všechny revoluce. Americké čtenáře možná zaskočí, že americká revoluce hraje ve výkladu jen podružnou roli; přese všechnu politickou smělost totiž nepřinesla okamžitou transformaci hlubších společenských struktur. (Je lepší ji chápat jako válku za nezávislost; mnozí kolonisté koneckonců požadovali svá anglická práva, o nichž se domnívali, že si je britská vláda „uzurpuje“.) A letmé budou i zmínky o mnoha dalších revolucích, jež formovaly náš svět. Komunistické převraty a islamistická povstání nepochybně měly hluboké důsledky. Často vzešly z hospodářských a technologických otřesů a z utváření nových identit, a v tomto smyslu jsou spřízněné s dřívějšími revolucemi na Západě. Jen si připomeňme, jak rychlá modernizace destabilizovala Írán, vehnala obyvatelstvo do náruče fundamentalistického islámu a skončila svržením šáha během Chomejního revoluce. Některé revoluce čerpaly z těch zde probíraných přímou inspiraci; Leninova bolševická revoluce vědomě navazovala na Francouzskou revoluci a totéž platí o Maově revoluci v Číně – se zničujícími důsledky. Namísto probírání všech revolucí na celém světě jsem se rozhodl držet se hlavní západní zápletky: ta představuje jakési jádro příběhu, jež vrhá dlouhý stín na globální politiku.

Příběh, který tu vyprávím, je hlubší a týká se zásadnějších témat než jen sporu, zda trhy fungují lépe než stát. V sázce tu je přetahování mezi minulostí a budoucností. Technické a hospodářské změny od 17. století přinesly ohromný pokrok, ale též zásadní rozvrat. Tento rozvrat a nerovnoměrné rozdělení zisků podněcují k nesmírným obavám – a změna společně s obavami zase vede k revoluci identity, kdy lidé hledají nový životní smysl a nové společenství. Všechny tyto síly pak společně vyvolají politickou revoluci.

V celém příběhu se budou svářit dvě vyprávěcí linie: liberalismus – tedy pokrok, růst, otřes a revoluce ve smyslu radikálního postupu – a neliberalismus – jakožto regres, omezování, nostalgie, revoluce ve smyslu obratu do minulosti. Tento dvojí význam pojmu

revoluce přetrvává dodnes. Donald Trump se považuje za revolucionáře, ale přitom chce vrátit zpět padesátá léta.

Nejsem nezaujatým pozorovatelem těchto trendů. Jsem přesvědčen, že hospodářský růst, technická inovace a kulturní otevřenost pomohly naprosté většině lidí vést lepší život a aktivněji řídit svůj osud. Chápu a respektuji četné obavy, k nimž historicky zavadaly příčinu rychle prováděné změny, nárůst svobody a autonomie jednotlivců, avšak nijak netoužím vrátit se k útěchám imaginární minulosti. Matně pamatovaný „zlatý věk“ pro spoustu lidí vůbec nebyl zlatý; ohromné segmenty společnosti neměly přístup k moci ani blahobytu. Vyrůstal jsem v Indii, kde „vědomí komunity“ často šlo ruku v ruce se sociální konformitou, represí a patriarchátem. Uznávám, že někdy tempo změn musí zpomalit, elity musí dbát na to, aby společnosti nevnucovaly příliš radikální představu pokroku, a opomíjené vrstvy vyžadují více pomoci, než kolik se jim dostává. Je důležité vnímat, že společnost tvoří organický celek, a pokud se nemá rozpadnout, zvládne absorbovat otřesy jen do určité míry. Nakonec ale existuje jen jedna věrohodná cesta: cesta vpřed.

Nemůžeme s jistotou předvídat, jak se naše revoluční éra vyvine: zda bude následujícím letům dominovat pokrok, nebo reakce. Budoucnost není prostý fakt, který by stačilo jen vyzkoumat. Bude záviset na lidských skutcích a vzájemných interakcích v následujících letech a desetiletích. Reakce někdy vypadá jen jako dočasné zbrzdění, pouhá fáze na cestě pokroku. Někdy však společnosti – tak jako v Íránu – mohou v reakčním režimu strávit desítky let. Kromě toho čelíme novým, někdy i dosud nevídaným výzvám, jako je klimatická změna – což je samo o sobě reakce prostředí, vyvolaná lidským jednáním. Pokud se s ní nevyrovnáme, může se stát, že tato revoluce přebije všechny ostatní – čímž se zároveň nevyhnutelně promění i politika. Existuje mnoho možných budoucností; musíme se zasažovat o tu, kterou si sami přejeme.

Počátky protikladu levice a pravice

Než přejdeme k nové politice a kultuře, v níž hlavní hranice vede mezi otevřeností a uzavřeností, vyložme si nejprve nahrazovaný starší řád, tedy tradiční rozdělení na levice a pravici. Odkud se tento rozkol vzal? Jak k tomu došlo, že jsme lidi začali považovat za levicové a pravicové?

Počátek této terminologie leží v revoluční éře, totiž ve Francii sklonku 18. století. A lze tvrdit, že má jediného otce: architekta Pierre-Adriena Pârise.

Pâris nebyl považován za mimořádně nadaného. Byl to ale zdatný realizátor a často byl pověřován přístavbami či renovacemi, zvláště nádvoří a zahrad. Podílel se na projektech typu pařížské Opery, dokonce i Elysejského paláce. Nakonec byl vyzván navrhnout pro sídlo francouzského panovníka ve Versailles prostornou síň, v níž se roku 1789 měly sejít generální stavy – svého druhu parlament s poradní rolí. V danou chvíli to ještě nikdo netušil, avšak příslušné období francouzské politiky mělo vyplnit drama a světodéjná historická změna: Francouzská revoluce. V atmosféře otřesů se oddělila levice od pravice.

Když se generální stavy sešly poprvé, v zasedacím pořádku se odrážela mocenská struktura francouzského státu, platná od středověku. Uprostřed zasedal král či jeho zplnomocněnec, po jeho pravici duchovenstvo, po levici šlechta a vzadu se natočený ke králi nacházel prostý lid. Lid však záhy přinutil všechny tři středověké stavy ke splynutí do jediného sboru – Národního shromáždění – se zákonodárnou pravomocí.

Nová legislativa rychle přešla od rozpočtových otázek k mnohem zásadnějším problémům moci církve a budoucnosti monarchie. S tím, jak se rozprava vyostřovala, nahradil rozdíly mezi vrstvami a regiony spontánnější zasedací pořádek: lidé usedali ke kolegům, s nimiž souhlasili, a tvořily se ideologické skupiny. Dvacátého devátého srpna 1789 si konzervativní baron de Gauville zapsal do deníku: „Začali jsme poznávat, kdo je kdo; ti, kdo zachovali věrnost

náboženství a panovníkovi, zaujali místa napravo od trůnu, tak aby se vyhnuli výkřikům, proslovům a neslušnostem, jimž se dostávalo volného průchodu v opačném táboře.“⁹ Tím se ve Francii zrodil rozdíl mezi těmi napravo, kteří chtěli zachovat stávající řád, a těmi nalevo, odhodlanými prosazovat moc lidu. Toto rozlišení, ukuté ve výhni Francouzské revoluce, je příčinou, proč i po dvou staletích mluvíme o levici a pravici.

S tím, jak na sebe levice strhla vliv a přinutila Ludvíka XVI. dělit se o moc s lidem, se sídlo vlády přesunulo z Versailles do Paříže. To pro Ludvíka nebyla obtíž, jelikož měl ve městě své sídlo – Louvre. Národní shromáždění ale potřebovalo městskou rezidenci a znovu byl povolán Pierre-Adrien Pâris, tentokrát s úkolem přestavět krytou jízďárnu v Tuileriích pro potřeby zákonodárného sboru.

Nedá se říct, že by úkol zvládl na výbornou. Podle jeho návrhu vznikla úzká protáhlá síň se špatným větráním. Navíc tvar místnosti dřívější oválné rozsazení změnil na přísně pravoúhlý pořádek: po obou stranách předsednického křesla stály dlouhé řady sedadel pro poslance. Nová geometrie sálu vyhrotila tendence, které se zrodily už v předchozí síni. Jak píše historik Timothy Tackett: „Struktura síně všechny donutila sedět buď nalevo, nebo napravo – a tato hmotná realita nutně přispěla k polarizaci zákonodárného sboru.“¹⁰

Stačilo pár let a rozdíl mezi levicí a pravicí zapustil ve francouzské politice hluboké kořeny. Všeobecně byl považován za škodlivý pro spolupráci a rozumnou politiku. Národní shromáždění se proto rozhodlo provést rekonstrukci a zavést půlkruhový zasedací pořádek bez uličky, jež by oddělovala levici a pravici, takže někteří poslanci seděli uprostřed. Hlubší předěl v politické orientaci už byl však pevně dán.

Nové rozdělení se brzy rozšířilo mimo Francii. V Británii, jejíž vláda se k Francouzské revoluci stavěla se zarytým nepřátelstvím, vznikly skupinky, které revoluci a s ní spojené jevy podporovaly, a byly rozdraceny. Požadavky britských reformátorů z 19. století však francouzským uším zněly povědomě. Například takzvaní chartisté požadovali všeobecné volební právo pro muže, odstranění majetkových omezení pro poslance a každoroční všeobecné volby s tajným

hlasováním. V britské Dolní sněmovně byli stoupenci chartistů někdy označováni za „parlamentní levici“. Také italští liberálové nastolovali téma voleb, omezení panovnické moci a individuálních práv pod praporem levice, *la sinistra*. Německá diskuse se rozeběhla později a trochu se lišila – vyznačovala se větším respektem ke státní moci a slabším zájmem o práva jednotlivce –, nicméně i zde existovali demokratičtí „levičáci“.

Půl století po Francouzské revoluci, roku 1848, otřáslu většinou Evropy hnutí za zboření starých pořádků a nastolení nových, demokratičtějších. Vedli je lidé často označovaní za levičáky nebo levicové radikály. V krátkodobém horizontu skončily revoluce roku 1848 debaklem. Během následujících let však země postupně mnohé myšlenky revolucionářů nenápadně uskutečnily. Tyto tlaky zleva samozřejmě podnítily odpověď zprava: konzervativní hnutí, jež mělo potlačit levicové otřesy a zachovat stávající řád. Konzervativci si často idealizovali úporně monarchické Rusko a Rakousko-Uhersko, které liberálové naopak tepali. Rozdíly mezi liberály a monarchisty se odrážely v mezinárodní politice, neboť absolutistické monarchie, spojované sdílenou touhou po potlačení politických změn, se sdružily s cílem rozdrtit demokratická povstání a porazit bojovníky za svobodu. Tak se spor mezi levicí a pravicí stal všezahrnujícím střetem, v němž se staré monarchické a aristokratické pořádky utkávaly s novými, demokratičtějšími silami, usilujícími o změnu. V 19. století byl rozdíl reinterpretován tak, aby v centru stála ekonomika. Poté střet pokračoval ve světových válkách a ve studené válce. Avšak vyčerpal se a dnes vidíme rozdíly nového druhu.

Francouzská revoluce sice byla plamenným zápasem mezi starým a novým řádem, ale samotná Francie není objevitelkou moderní politiky. Z debaklu Francouzské revoluce je to zjevné. První schválená revoluční ústava brzy narazila na odpor a vystřídaly ji další. Od chvíle, kdy byl podepsán původní dokument, Francie schválila dalších patnáct ústav a vládly v ní tři monarchie, dvě císařství, pět republik, jedna socialistická komuna a jeden fašizující cí režim.

K úspěšnému nastolení moderní politiky došlo jinde a díky méně chaotické revoluci. Stalo se to v zemi, která má od té doby funkční ústavní vládu a vzkvétající hospodářství: v malé, rozmáčené a zdánlivě skromné zemi na severu Evropy, která však prorazila cestu pro budoucí velmoci.

Část první

Revoluce dřívější

Kapitola první

První liberální revoluce v Nizozemí

Před pár lety vyšla celá série knih o tom, jak Řekové, Židé nebo Skoti v nějakém smyslu „zachránili“ nebo „objevili“ svět.¹¹ V tomto smyslu by se dalo tvrdit, že Nizozemci objevili moderní politiku a ekonomiku. V 17. století už maličké Spojené nizozemské provincie představovaly nejbohatší zemi na evropském kontinentu a mohly se pyšnit nejvyšším příjmem na obyvatele. Se vznikem Nizozemské republiky (jak byl tento konfederativní státní útvar také nazýván) v roce 1588 se Nizozemcům podařilo nastolit úspěšné sociální, ekonomické a politické uspořádání, které pak přetrvalo asi dvě stě let a vyneslo je až na vrchol mezinárodního žebříčku. Nizozemský zlatý věk zrodil mimořádné umělce, geniální malíře Rembrandta, Vermeera a další, jejichž obrazy zachycovaly první kupeckou společnost na světě, portréty obchodníků a exportérů. Ve zobrazení domácích interiérů, i relativně jednoduše zařízených, vidíme na stěnách – jako obraz uvnitř obrazu – krajinky a portréty, z nichž je patrné, že se dostupnost krásných věcí stala normou nejenom pro elity, ale i pro střední vrstvy, a dokonce i pro řemeslníky.

Politicky byl nizozemský systém zvláštní tím, že zavrhl absolutní monarchii, jež byla v té době normou ve zbytku Evropy, a přijal principy republikánské reprezentace. Jak ukázali Simon Schama, Jonathan

Israel a další badatelé, holdem vzdávaným právům jednotlivce, přijetím trhů a obchodu a tolerancí náboženských menšin přineslo Nizozemí vůbec první rozkvět klasického liberalismu na Západě.¹²

Nizozemí též vyznačilo trend, který poté charakterizoval moc v moderním světě: dominantní zemí není stát, který má nejpočetnější populaci nebo nejsilnější armádu, nýbrž stát s neúspěšnější ekonomikou a nejinovativnějšími technologiemi. Vynikající ekonomický historik Angus Maddison prohlásil, že „za posledních čtyřicet let se objevily jen tři vůdčí země“, chápané jako globální šampion v technice a produktivitě práce. Zhruba od roku 1890 vedou Spojené státy. Po většinu 19. století vedla Velká Británie. A předtím – tvrdí Maddison – „podávalo nejlepší výkony Nizozemí“.¹³ Dokonce i dnes, skoro pět set let po jejich zlatém věku, se Nizozemci pyšní jedním z nejvyšších průměrných příjmů na planetě a běžně se umísťují v horní desítku žebříčku indexu lidského rozvoje OSN (který měří kvalitu života, bohatství, očekávanou délku života a úroveň školství). Na malou zemi se 17 milionů obyvatel to není špatný výkon.

Když se v roce 1566 hrstka nizozemských knížectví vzbouřila proti habsburským panovníkům, sídlícím ve Španělsku, sotva kdo mohl předvídat dopad této rebelie na dějiny světa a už vůbec se nedalo odhadnout, že malé rozmáčené Nizozemí, v té době řada městeček podél chladného a zaplavovaného pobřeží, stvoří moderní národní stát. Takže: proč Nizozemci – a ne velká pevninská impéria typu Francie, Španělska či osmanského Turecka? Odpověď podávají tři mocné vlny změn, které se v té době prohnaly Evropou: nový fenomén globalizace, díky níž Západ přestal být izolovaným koutem a zahájil éru zámořských objevů, technické a finanční inovace, podnícené neustálým válčením a úsilím o ekonomickou expanzi, a radikální revoluce identity, zažehnuté protestantskou reformací.

Mnoho etablovaných impérií se těchto strukturních změn obávalo a vzdorovalo jim. Z geografických, politických a kulturních důvodů byla Nizozemská republika v 16. století jedinou evropskou zemí, která rázně využila všech tří revolucí. Díky tomu se stala nejblaho-
bytnější zemí v Evropě a nejspíš i na světě. Když dnes sami procházíme vlnami globalizace, technické inovace a revoluce identity, může

nás příběh Nizozemí o mnohém poučit. Historie nizozemského rozmachu, zlatého věku a následného úpadku ukazuje moc obchodu, otevřenosti a svobodného smýšlení – a též závažná rizika, která se vynořují ve chvíli, kdy hospodářský růst a ideologické změny vytvoří početný okruh opomíjených.

Neúspěšný první pokus v Benátkách

Nizozemská republika měla jednoho důležitého předchůdce: Benátky, taktéž drobný a v nížině ležící státek, byly stejně podnikavé jako Nizozemí, avšak vzorem pro moderní svět se nakonec nestaly. Už v 15. století italské renesanční republiky oslňovaly zbytek Evropy svým bohatstvím a vědeckými úspěchy. Obchodníci v Benátkách, tedy v nejstarším a nejmocnějším ze všech těchto městských států, představovali hlavní ekonomickou a politickou sílu díky importu látek, koření a dalšího exotického zboží přes Blízký východ z Asie. Technicky rozvinuté benátské námořnictvo dominovalo východnímu Středozeří a vytvořilo říši přístavů a teritorií od Chorvatska přes Řecko po Kypr. Kromě moci však byli Benátčané také vynalézací. Zdokonalili metodu podvojněho účetnictví, takže byli s to zaznamenat komplexní obchodní transakce. Provedli politické inovace: po smrti předáka městského státu nastolili přenos úřadu pomocí voleb, namísto aby trůn automaticky přecházel na dědice. V Evropě ovládané králi a císaři Benátky vynikaly. Deklarovaly svou suverenitu ve světě mnohem větších rivalů a přisoudily si působivý titul „Nejjasnější republiky“ (*La Serenissima Repubblica*).

Nakonec však snahy Benátčanů o vytvoření moderního státu skončily debaklem. Tamější politické instituce s postupem času zkosnatěly. Pozice benátského dóžete jakožto držitele exekutivní moci byla trvale podlamována. Ve státě vládly kliky šlechticů,

oligarchických potomků ctižádostivých obchodníků, kteří se pomocí riskantního podnikání a zásluh domohli šlechtických titulů. Tyto bohaté elity však za sebou vytáhly pomyslný žebřík, všem následným zájemcům urozenost upíraly a uzurpovaly si politickou moc. Počínaje zákonem z roku 1297, známým pod názvem *serrata* neboli „uzamčení“, se benátská velká rada prohlásila za dědičnou namísto volitelné. Činorodá kupecká republika tím uzavřela příliv nové krve a změnila se v upadající zkorumpovanou aristokracii. Arogance držitelů moci se rozšířila i na benátská území v pevninské Itálii a kolem Středozemního moře. Více než 90 procent benátských poddaných žilo v širší benátské říši,¹⁴ což byl soubor územních držav, které fungovaly na principu tunelování pro přesuny daňových prostředků a surovin tak, aby posloužily desetiprocentní elitě občanů obývajících samotné Benátky. Byl to centralizovaný a příživnický systém, nastolující nepřátelství mezi metropolí a periferiemi.

S tím, jak se společnost obracela do sebe, též v Benátkách ochabovala schopnost inovace. Jedním z technických a estetických divů z období největší benátské slávy bylo sklo z ostrůvku Murano, považované za prvotřídní. Aby si však Benátky své čelné postavení v oboru udržely, rozhodly se shromáždit všechny skláře na Muranu, uvrhnout všechny, kdo se pokusili o odchod z republiky, do vězení, a dokonce popravit každého, kdo by tajně výrobní postupy prozradil cizincům.¹⁵ („Odměny“ tohoto typu vskutku nevybízely k vynalézavosti.) Vojensky Benátky čelily hrozbám ze všech stran: od italských rivalů, Francie, Habsburků i vzrůstající se osmanské říše. Samotné město Benátky dokázalo benátské námořnictvo ubránit, ale širší impérium bylo vystaveno hrozbě útoku po souši. A blízkost ke kontinentu s sebou též nesla intelektuální nevýhody. Benátky zůstaly upoutány k evropské intelektuální ortodoxii, totiž k rigidním a hierarchickým tendencím římskokatolické církve. Městský stát se nedokázal ubránit před inkvizičními lovci kacířů a protireformační cenzurou. Benátští Židé trpěli, opozice a nesouhlas byly potírány.

Především se ale Benátky staly obětí vlastního úspěchu. Obchod s Východem držely v tak pevném sevření, že to přimělo západoevropské mocnosti k hledání alternativních tras do Asie přes Atlantský

oceán. Tyto mocnosti dychtily po asijském zboží, ale dráždily je přirážky, jež se kupily v dodavatelském řetězci z Číny do Benátek, a snažily se tedy zbavit prostředníků. To se jim podařilo, když přepluly Atlantický oceán a obepluly Afriku – čímž zvěstovaly rozmach západní Evropy a úpadek kdysi oslavované Benátské republiky.

Rozběh globalizace

Zemí, která tento otřes podněcovala, byl opět drobný stát, tentokrát v jihozápadním koutě evropského atlantického pobřeží: Portugalsko. Portugalci se chtěli napojit na obchodní trasy v blízké severní Africe a v roce 1415 portugalský král Jan I. dobyl marocké město Ceutu. Guvernérem města jmenoval svého syna, prince Jindřicha, a ten již záhy podpořil výpravy na blízké ostrovy a podél západoafrického pobřeží, čímž si vysloužil přízvisko Jindřich Mořeplavec. Portugalsko ostrovy kolonizovalo a vybudovalo na africkém západním pobřeží linii obchodních stanic, čímž položilo základy pro systém plantáží a transatlantický obchod s otroky. Portugalští námořníci se snažili proniknout dále na jih a v roce 1488 Bartolomeu Dias obeplul mys Dobré naděje na africkém jižním pobřeží. O deset let později Vasco da Gama tutéž trasu protáhl až do Indie. Otevřela se nová cesta na Východ.

V roce 1492 otrásla světem odvážná cesta jiného smělého průzkumníka. Kryštof Kolumbus se sice narodil v Janově, který konkuroval Benátkám, nicméně už v mládí se přestěhoval do Portugalska a vyškolil se mezi nejlepšími námořníky té doby. Poté, co strávil roky při obchodních plavbách po známých částech Atlantiku, předložil po roce 1480 portugalské koruně troufalý plán: vypluje přes Atlantik na západ, aby tak dospěl na východ. Portugalsko na návrh nepřistoupilo, a tak s ním Kolumbus oslovil souseda a rivala Španělsko – a to svolilo, že expedici uhradí. Do Asie se Kolumbus samozřejmě nedostal.

Svou cestou do neznáma však zpřístupnil Severní a Jižní Ameriku evropskému průzkumu a vytěžení se státní záštitou.

Zároveň Kolumbova expedice odstartovala závod dvou námořních království. V roce 1494 dospěly Španělsko a Portugalsko k dohodě (následně stvrzené papežem): tordesillaská smlouva stanovila, že si nově objevená území rozdělí, přičemž Španělsko má právo na území na západ od stanoveného poledníku a Portugalsko na východ od téže linie. Španělsko na kompromisu vydělalo, jelikož se ukázalo, že většina volného území leží na jeho straně. Španělé se s gusem pustili do boje proti místním obyvatelům a dokázali z amerických kontinentů vymáknout ohromné bohatství. Portugalsko sice obdrželo Brazílii, ale soustředilo se především na obchodní pronikání do Asie. Někdy mírovými prostředky a někdy bojem zřídilo ohromnou síť obchodních stanic, která se rozpínala až do Indie, Indonésie, Číny a Japonska. Do obchodu na Dálném východě se zapojilo i Španělsko, dobylo Filipíny a z Manily učinilo klíčové překladiště.

Tím začala éra globalizace. Hedvábná stezka sice už dlouho vedla cestovatele i obchodníky přes vzdálená území, avšak nyní došlo vůbec poprvé k tomu, že všechny významné ekonomiky obemkla – mnohdy násilím – celosvětová síť námořníků a obchodníků. I tato globalizační revoluce stejně jako její následnice těsně souvisela s revolucí technickou. Španělští a portugalští conquistadoři disponovali mnohem dokonalejší námořní a vojenskou technikou, než k jaké měli přístup domorodí obyvatelé. Například vynalezli karaku, tedy tří- až čtyřstěžňovou loď s kapacitou 500 tun či více, a karavelu, tedy menší loď, s níž se dalo snadno manévrovat. Španělé a Portugalci tuto technologii propojili s metodami přesné navigace podle hvězd, díky čemuž mohli uskutečňovat daleké cesty. Čína sice vypracovala námořní techniku o staletí dřív, avšak počátkem 16. století Číňané v rámci nadcházejícího uzavření do sebe celou svoji oceánskou flotilu zničili. Na širém moři se s Evropany nikdo nemohl měřit.

Na stále vzdálenější plavby s sebou Španělé a Portugalci brali nové zbraně. V 16. století už většina západní Evropy procházela vývojem, který historikové označují za vojenskou revoluci.¹⁶ V důsledku takřka neustálých sporů, ke kterým přispívaly četné hory a husté

lesy (což usnadňovalo rozkoly a způsobovalo, že se jednotlivá panství dala lépe bránit než dobývat), se Evropa stala největší planetární inovátorkou válečných postupů. Evropské armády dosáhly dramatického zdokonalení palebné síly a taktiky: měly přesnější kuše, dokonalejší pušky, děla na delší vzdálenost, pevnější opevnění a taktičtější řazení vojska. Evropská námořnictva zase transformovala boj na moři, když nápaditě naložila na lodě děla a tím z plavidel učinila efektivní válečné stroje. Lodě se zvětšily a získaly na složitosti. Když se Evropané vypravili do světa, byly tedy jejich síly zpravidla mnohem ničivější než obrana domorodých obyvatel. (A samozřejmě se to vůbec nedalo srovnat se smrtícím dopadem evropských patogenů, které na západní polokouli smetly 90 procent domorodých populací.)¹⁷ Dokonce i v porovnání s mocnou a nedozírnou čínskou a osmanskou říší, jež pod západním útokem obstály, Evropané ve všech směrech získávali náskok.

Nizozemci stvořili Nizozemí

Málokdo by v 16. století pokládal Nizozemce za nadcházející velké impérium nebo model do budoucna. Jejich decentralizovaný politický systém byl považován za staromódní či přímo zpátečnický. Tehdejší moderní formou vlády, která zapouštěla stále hlubší kořeny, byla absolutní monarchie. Středověk byl érou nejasného rozdělení moci, kdy se místní předáci svářili mezi sebou a monarchové s nimi museli uzavírat spojení, aby si svou vrátnou vládu udrželi. Avšak s tím, jak se středověk vytrácel, mizela i autorita těchto místních pánů, jejichž moci se stále zřetelněji domáhal král. V 16. století už evropští monarchové získávali finanční i vojenský primát, centralizovali moc, snažili se omezit dosah katolické církve a řídili rozsáhlá království s neustále se rozrůstajícími hlavními městy. Byl to počátek éry, v níž dominovali velcí panovníci-modernizátoři typu

Ludvíka XIV. ve Francii či Filipa II. ve Španělsku. Chaotický středověký svět se soutěží různých ohnisek moci byl nahrazován světem efektivním a úhledně zorganizovaným, s centrem v hlavním městě a lepší schopností plnit dva hlavní úkoly tehdejšího státu, tedy vybírat daně a vést válku.

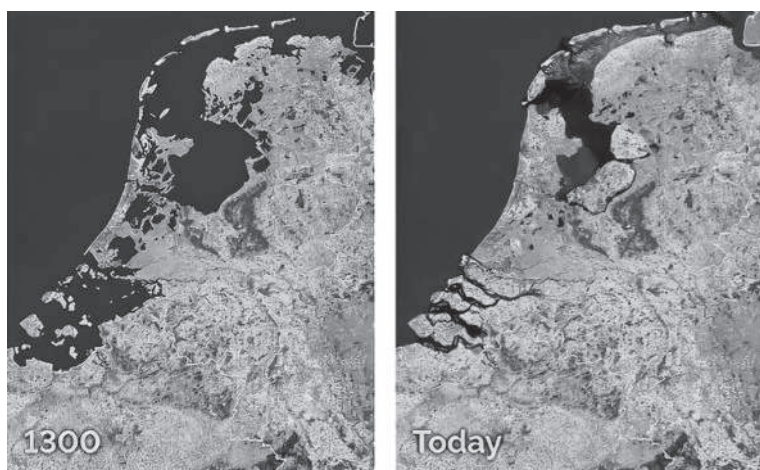
Nizozemí bylo jiné. Jediného nejvyššího vládce nebo hlavu státu bychom zde hledali marně. Moc tu držela síť městských a oblastních vlád, volených knížat i rušných shromáždění, kupeckých spolků a cechů. Každé městečko a každá obec zde vykonávaly samosprávu nad vlastním územím. Pokud se mělo čehokoli dosáhnout, byli lidé nuceni spolupracovat. Vládnutí bylo rozptýlené.

Proč tato země odolávala centralizační tendenci? Snad díky svým zeměpisným charakteristikám. Ve zbytku Evropy se většinou ohromné rozlohy úrodné půdy nacházely v moci pozemkových vlastníků, kteří vládli rolníkům na polích. Jak ukázal historik Marc Bloch, panský či „manoriální“ systém, jak bylo toto feudální uspořádání nazýváno, řídil středověká společenství po všech stránkách. Vrchnost rolníkům vládla ekonomicky, politicky i společensky. Po čase se však zámecký pán musel stále hlouběji sklonit před králem. Historie konce feudalismu a triumfu modernizace v Evropě je zčásti příběhem oslabování šlechty a nástupu silných monarchů. Tito panovníci svou moc upevnili tím, že rozbili stará feudální panství a přiřkli elitám majetková práva k pozemkům dříve představujícím takzvané občiny, tedy společné obecní pastviny (zábor občin je znám jako „ohrazování“). Toto vyvlastnění znamenalo pro mnoho lidí ztrátu živobytí, ale zároveň s sebou neslo důležitý pozitivní efekt: nejdůležitější dobová forma majetku – půda – se stala obchodovatelným aktivem, čímž vznikly zárodky tržní ekonomiky.

V Nizozemí však půda nikdy nebyla majetkem několika málo šlechticů, obdělávaným rolníky. Především tu skoro žádná půda nebyla. Většina dnešního Nizozemí vznikla v době ledové, když řeky tekoucí z kontinentální Evropy nanasly do svých ústí kal, a vytvořily tak několik výběžků půdy. Sice zde vzniklo osídlení, avšak bažinatou půdou bylo zprvu těžké obdělávat. První obyvatelé čelili problému přebytku i nedostatku vody současně, jelikož žili na půdě,

1. PRVNÍ LIBERÁLNÍ REVOLUCE V NIZOZEMÍ

která byla vystavená mořským záplavám a zároveň postrádala stálý přísun sladké vody. Neustálá kontrola vodních toků byla pro přežití zcela zásadní. Nejprve místní obyvatelé vybudovali takzvané terpy, tedy umělé kopce, na které se při záplavách stáhli.¹⁸ Kolem 11. století zbudovali kvůli řízení vodních přítoků přehradu. A na sklonku středověku začali Nizozemci doplňovat, co příroda nedokončila, a ukládáním usazenin a dalších materiálů získávat novou půdu a území. Tak se zrodilo heslo, jež se stalo národním úslovím: „Bůh stvořil zemi, ale Nizozemci stvořili Nizozemí.“

Obr. 1. Souše Nizozemí od 14. století po současnost.¹⁹

Díky tomuto procesu řízení vodních toků a kultivace území se v Nizozemí již před nizozemskou revolucí na půdu nehledělo jako na majetek hraběte či vévody; patřila lidem, kteří ji svou prací vydobyli z moře. Významný liberální myslitel John Locke v 17. století je původcem slavné myšlenky, že když lidé smísili vlastní práci s půdou, vytvořili tím soukromý majetek. Nejpravdivějším potvrzením Lockeovy teorie bylo Nizozemí.

Mezi Nizozemci se proto systém panství nikdy neujal. Místo

toho tu byli, jak napsal historik Jan de Vries, „svobodní rolníci a soukromá ohrazená pole“.²⁰ Zatímco v okolních zemích ústřední metropole vládla ohromným zemědělským statkům, Nizozemí tvořila sbírka měst. Nizozemci byli městský národ v době, kdy většina Evropy zůstávala rurální. Všude jinde rolníci obdělávali půdu vlastněnou králem, šlechtou a církví. Nizozemská města se pyšnila širším spektrem oborů. V roce 1514 pracovala v zemědělství méně než čtvrtina obyvatel provincie Holandsko; více než polovina se jich věnovala obchodu, dopravě a výrobě.²¹

Rozdíl mezi nizozemským modelem a typickou evropskou ekonomikou je patrný na architektuře. V 18. století už byla Nizozemská republika bohatší než sousední monarchická Francie a příjem na hlavu byl v Amsterdamu oproti Paříži čtyřnásobný.²² Přesto je v Nizozemí těžké najít protějšky staveb typu Vaux-le-Vicomte, tedy venkovských rezidencí s ohromnými pozemky, jež vládly okolním tisícům jiter. Místo toho nacházíme krásné městské domy, natěsnané podél rušných amsterdamských kanálů. Nizozemské bohatství proudilo do kapes městských obchodníků. Het Loo – svého druhu nizozemské Versailles – je daleko skromnější sídlo, jež naprosto postrádá extravagantní výzdobu francouzského paláce.

Kvůli zbudování a údržbě půdy museli Nizozemci vypracovat obdivuhodné technologické postupy, rafinovanými přehradami a vypustěmi počínaje, vodními čerpadly na mlýnský pohon konče. Stejně tak ale museli inovovat i politicky, aby tím podnítli spolupráci mezi roztroušenými městečky a získali pro stát příjem. Zřídili proto vodní či vysoušecí rady (*heemraadschappen*) a vybírali dávky s širokým dosahem, například spotřební daně. Díky tomu všemu byla moc sdílená a obyvatelé měli na vlastní vládě reálný zájem. Vlády byly funkční díky tomu, že svedly různé skupiny občanů dohromady ke kolektivnímu rozhodování – a kolektivně byly sdíleny též náklady a zisky výsledného počínání.

V Evropě – ale vlastně kdekoli na světě – to v dané době byla velmi zvláštní forma politiky. Nizozemí se díky ní stalo úrodným územím pro revoluci identity, jež zpochybnila autoritu ústřední moci, otrásla celou Evropou a uvedla kontinent do moderní doby.

První identitární revoluce

„Dvě věci musí udělat každý sám: musí sám věřit a sám umřít.“ Toto krédo se přisuzuje třiatřicetiletému augustiniánskému knězi Martinu Lutherovi a přivedlo ho k útoku na nejmocnější evropskou instituci, katolickou církev. Devadesáti pěti tezemi, které údajně roku 1517 přibíl na dveře wittenberského kostela Všech svatých, podnítil sérii teologických bitev a náboženských válek proti církevní hierarchii čili protestantskou reformaci. Lutherovy konkrétní stížnosti se sice týkaly zkaženosti církve a prodeje neblaze známých „odpuštěk“, tedy úplatků, které hříšníkově duši dovoľovaly předbíhat ve frontě před nebesy, nicméně rozpoutal jimi mnohem dalekosáhlejší proces kritických úvah o náboženství, jenž pokračoval i dlouho po jeho smrti. Podkopáním hierarchické moci katolické církve Luther otevřel dveře pro individuální myšlení.

Lutherovu revoluci umožnil knihtisk. Vynálezem knihtisku se psané slovo proměnilo ze vzácných rukopisů, zamýšlených pro elitní publikum – příkladem je středověká ilustrovaná bible, pečlivě opsaná rukou klášterního písaře –, v laciné knížky a brožury pro masové čtenářstvo. Reformace předvedla, v jak ohromné míře je tato nová informační technologie schopná zbavit se při šíření idejí zprostředkovatelských článků řetězu. Namísto toho, aby nedostupní biskupové podávali poslušným negramotným masám výklad latinsky psané bible, přeložil Luther Písmo do němčiny, takže individuální věřící sám mohl posoudit, co je pravda. V tomto „kněžství všech věřících“, jak byla nová intelektuální atmosféra označena, se ničí myšlenka netěšila monopolnímu nároku na moudrost. Nedržel ho ani Luther, jenž se záhy ocitl ve sporu s dalšími reformátory, zastánci radikálnějších názorů.

Protestantská exploze tvořila součást ještě velkolepějšího crescenda, totiž rozmachu rozumu, individualismu a vědy. Byla přímo jejich příčinou? V dané době působilo mnoho různých sil, avšak reformace dané věci nepochybně pomohla. Sociolog Max Weber následně připsal úspěch severní Evropy „protestantské etice práce“.

To je diskutabilní tvrzení, avšak nepopíratelné je, že v 16. století už středověká dogmata a pověry zcela zjevně ustupovaly kritickému myšlení, humanistickému bádání a empirickým experimentům. Tyto intelektuální trendy s sebou nesly zásadní dopady po celé Evropě a uvrhly kontinent do dlouhých a krvavých náboženských konfliktů.

Nizozemské osvobození

V severní Evropě přivedl trend k individualističtějšímu pojetí víry Nizozemce k úsilí o vlastní osvobození. Počátkem 16. století se už obyvatelé Nizozemí vzpírali tomu, jak Habsburkové vládnoucí z dalekého Španělska zvyšovali daně. Krizi však nakonec nevyvolal spor o majetek, nýbrž náboženství. Nizozemí bylo útočištěm pro nezávislé myslitele a stoupence neortodoxních proudů, a tak se protestantská reformace šířila po nizozemských provinciích rychle. Většina populace přestoupila na kalvinismus, což je protestantská větev nazvaná podle francouzského teologa Jana Kalvína. Když se habsburští panovníci coby úporní katolíci pokusili kacířství vyhladit, shromáždila se v roce 1566 skupina nizozemských šlechticů a předložila habsburskému místodržiteli petici s protestem proti útisku.

Ještě téhož roku propukly v Nizozemí masové bouře proti trvalé přítomnosti katolických vyobrazení, která kalvinisté považovali za svatokrádežná. Davy rozbíjely vitráže, strhávaly sochy svatých a ničili náboženské malby. V Antverpách se fanatici vrhli na jeden z nejvýznamnějších místních katolických chrámů, katedrálu Milosrdné Panny Marie, a vyplnili ji s takovým zápallem, že to tam podle jednoho pozorovatele „vypadalo jako v pekle“.²³ Jeden šokovaný katolický kronikář zaznamenal, že pustošitelé pošlapali hostie a „zalili je svou páchnoucí močí, ... jako by to nebylo Kristovo tělo“.²⁴ Tento výbuch obrazoborectví se rozšířil po území dnešní Belgie a Nizozemí a obdržel označení *Beeldenstorm* – „útok na obrazy“. (Dnes se

synonymní termín „obrazoborectví“ používá obrazně pro útok na vzývaná přesvědčení.) Je paradoxní, že tato vlna násilí byla součástí povstání, z něhož se zrodila první liberální revoluce na světě.

Represe se dostavila rychle. Habsburský král Filip II. z imperiálního sídla v Kastilii zbavil místní místodržitele moci a dosadil nové, ale tím se nepokoje jen prohloubily. S tím, jak se v letech 1566–1567 množily potyčky, vyslal habsburský dvůr do země vojsko, aby prosadil autoritu panovníka a církevní dogmata. Velitel invaze, vévoda z Alby, krutost masakrů ještě umocnil, když založil Radu pro nepokoje, nechvalně známý tribunál, který soudil osoby podezřelé z kacířství či vzpoury. Trestu neunikly ani místní vůdčí osobnosti; antverpský starosta byl mučen a popraven. Nenáviděný tribunál, Nizozemci překřtěný na „krvavou radu“, udělil více než tisíc trestů smrti.

Jižní Nizozemí se tlaku podrobilo; tento region vždy zachovával hlubší věrnost katolicismu a setrval ve španělské říši. (Jedná se o území dnešní Belgie.) Na severu však brutální habsburské tažení neuspělo. Tyto provincie úporně bojovaly za svou autonomii a kalvinistickou víru. V letech 1579–1580 podepsaly Utrechtskou unii, čímž utvořily konfederaci – Spojené provincie nizozemské. Zápas za nezávislost se sice táhl – do dějin vstoupil jako osmdesátiletá válka, v níž Nizozemci nakonec zvítězili –, avšak vznik unie vyznačuje okamžik, kdy Nizozemci získali reálnou nezávislost na španělské koruně.

Nové politické uspořádání, nastolené Utrechtskou unií, předjímalo dva velké moderní trendy. Za prvé kladlo důraz na decentralizaci namísto centralizace: ponechávalo značné pravomoci místním samosprávám a ústřední vládě vyhradilo jen několik stanovených funkcí. Tato myšlenka je principem současné Evropské unie a její zásady „subsidiarity“, podle níž si vlády jednotlivých států uchovávají co možná nejvíc moci. (Odezvy Utrechtské unie lze též zaslechnout v systému decentralizovaného federalismu, jak jej nastolili zakladatelé Spojených států.) Za druhé Utrechtská unie oficiálně vyhlásila svobodu vyznání a náboženského smýšlení, což znamenalo po staletích rozchod s ideologickým monopolem Říma.

Globalizace živila rozmach, díky němuž se Španělsko stalo nejmocnější zemí v Evropě (mocnější než Portugalsko, které se roku

1580 ocitlo pod španělskou nadvládou). Nizozemcům se však podařilo odvrhnout jho španělské nadvlády a své někdejší pány rychle předstihnout. Španělsko sice vyniklo na počátku globalizace, avšak nestalo se nejúspěšnějším státem novověku. V tom tkví důležité poučení: často se stává, že ti, kdo do nové éry vstupují velcí a silní, tuto éru neovládou. Vzkvétají ti, kdo se nové době nejlépe přizpůsobí. Španělský model spočíval na hierarchické vládě a vydatné dávce represí. Více než na obchod se soustředil na územní rozpínání a těžení bohatství. Vítězná nizozemská revoluce zahájila epochu, v níž někdejší logiku moci nahradila ekonomická a technologická rafinovanost – a těmto kvalitám se lépe dařilo ve společnosti, která dopřávala podíl na moci i občanům mimo panovnický dvůr.²⁵

Korporace a konvoje

Slavné nizozemské větrné mlýny jsou příkladem toho, jak se místní inovace vzájemně posilovaly, a umožňovaly tak soustavný ekonomický růst. Větrné mlýny, jichž se nejprve užívalo k mletí obilí a čerpání vody při vytváření orné půdy, následně poháněly nejruznější průmyslové procesy včetně výroby papíru, oleje a stavebního dříví – a díky těmto materiálům mohli Nizozemci následně též vyrábět kvalitnější lodě.²⁶ S lepším loďstvem nadešel i rozvoj kartografie a navigace včetně zdokonalení magnetického kompasu. Tyto pokroky nastolily *pax Hollandica* (Holandsko bylo coby dominantní provincie celé unie často užíváno jako zkratka pro celou konfederaci), tedy námořní mír, s jehož pomocí nizozemští kupci a obchodníci generovali ještě více bohatství a vlivu.

Geografické podmínky podnítily počátky nizozemského důvtipu – a nyní geopolitika spustila novou vlnu nizozemské vynalézacivosti. Jelikož Nizozemci válčili se Španělskem, ztratili přístup ke španělským a portugalským přístavům, jichž do té doby využívali.

Tím byli vytlačeni z trhů, které znali, a museli hledat nové. Vybudovali proto naprosto novou obchodní síť, sahající od Nového Amsterdamu u ústí Hudsonu přes Kapské Město v jižní Africe po Batávsko na indonéském souostroví.

Nejdůležitějším nástrojem, který měli k dispozici, byly obchodní lodě – nyní světová špička. Nejznámější nizozemská loď, takzvaná flauta (*fluyt*), představovala technický div: byla to nákladní loď se širokým trupem, kterou přitom zvládla řídit i nepočetná posádka. Nosnost flauty, až 12 tun na námořníka, suverénně předstihla největší anglické lodě, které zvládly unést nanejvýš pět tun na námořníka.²⁷ Nizozemci tak byli schopni mimořádně efektivního transportu s výdaji, jež byly oproti konkurenci někdy jen poloviční.²⁸ Podobně jako standardizovaný lodní kontejner o zhruba 400 let později, také flauta dodala globálnímu obchodu nevidanou energii.

Klíč k úspěchu flauty nebyl čistě technický. Plavidlo se mimořádně dobře hodilo pro obchod díky tomu, že nebylo nijak vybavené pro boj: nemělo plachty pro rychlý pohyb, posádky byly malé a výzbroj vcelku zanedbatelná – většina z nich vůbec nenesla děla. To znamenalo, že samy o sobě byly tyto lodě zcela bezbranné. Jenže ony nebyly samy – chránilo je nizozemské námořnictvo. Nizozemí si vybudovalo početnou a obávanou flotu, jejíž hlavní účel nespočíval v dobývání cizích zemí (i když se příležitostně věnovala i tomu), nýbrž v udržování *pax Hollandica*, tak aby byla moře bezpečná pro soukromé nizozemské obchodníky. Tato spolupráce představovala to nejviditelnější z mnoha partnerství mezi státem a soukromým podnikáním, která umožnila svobodnému obchodu vzkvétat pod ochranou vlády.

A vskutku vzkvétal. V období let 1590–1750 tato malinkatá republika dominovala globálnímu transportu a spolu s tím též tokům zboží, peněz a idejí. Ve své nejslavnější éře mělo Nizozemí podle výpočtu jednoho historika obchodní loďstvo o celkovém výtlaku 568 000 tun, „více než Francie, Anglie, Skotsko, Svatá říše římská, Španělsko a Portugalsko dohromady“.²⁹ Nizozemci byli považováni za nejplodnější technické inovátory v Evropě i na světě. Když chtěl Petr Veliký na sklonku 17. století modernizovat Rusko, vydal se hledat

nejnovější metody v nejrůznějších oborech, od stavby lodí přes hodinářství po pouliční osvětlení. Všechny je objevil v Amsterdamu. Když car fascinovaný technikou město v roce 1697 navštívil, dokonce krátce pracoval v městských docích jako lodní tesař.³⁰

Technický pokrok šel u Nizozemců ruku v ruce s novinkami ve finančnictví. Mezi jejich hlavní přírodní zdroje patřil rybolov, především lov sledů. Ryba s intenzivní chutí se může některým stravníkům přičít, avšak stala se základnou nové a dalekosáhlé ekonomické aktivity, kterou si Nizozemí podmanilo. Tradiční model rybářských investic velel složit prostředky na expedici jediného plavidla. To však bylo riskantní, protože plavidla často ztroskotala dřív, než dosáhla zisku. Nizozemci proto složili kapitál dohromady, a aby se riziko rozložilo, zaplatili expedici či plavidel víc. Vláda jim v tom asistovala vytvořením právního rámce pro řešení sporů, avšak hlavní zásah státu spočíval v tom, že pod námořní ochranu zahrnul i nizozemské rybáře a hájil je před loďmi konkurentů, především anglických. Vláda Nizozemí se považovala za partnerku aktivit, na nichž mohli zbohatnout jak měšťané, tak celá země. Takto Nizozemci vynalezli podnikání pro zisk, jak je známe dnes.

Rozmach globálního obchodu uvedl do oběhu množství produktů (od porcelánu přes látky po koření), jež byly dříve pro většinu Evropanů nedostupné. Díky zahraničnímu obchodu si i obyčejní lidé zvykli na stálý přísun stimulantů, jako je cukr, tabák a káva, a ti majetnější si dopřávali slonovinu, santalové dřevo a hedvábí. Zároveň se ekonomika demokratizovala i v jiných ohledech, především díky vzniku amsterdamské burzy, kde si mohl kdokoli na společném trhu zajistit prostředky, aniž by potřeboval konexe na bohaté investory.

Počátky burzy vlastně představuje Sjedenocená Východoindická společnost, jež vznikla roku 1602 sloučením několika menších společností. Má se za to, že tato firma jako první v dějinách prodávala veřejnosti podíly, jež bylo možné nakupovat i prodávat na volném trhu. Takto si zajistila kapitál. Zároveň jí ale nizozemská vláda garantovala monopol na obchod s Východem a poskytla jí úřední povolení dobývat vzdálená území a vybírat na nich daně. Z Východoindické společnosti vyrostla jedna z prvních nadnárodních korporací

a největší komerční podnik, jaký kdy existoval: disponovala 40 bitevními loděmi, 150 obchodními plavidly, 10 000 vojáky, 20 000 námořníky a skoro 50 000 civilními zaměstnanci.³¹ Dosahovala nebečtyčných zisků. Historik T. C. W. Blanning ji označil za „nejbohatší korporaci na světě“.³²

Veškerý tento obchod usnadňovala Amsterdamská banka, založená roku 1609. Kupcům umožňovala směnu různých měn, úložky, dohodnutí úvěru a vyrovnání dluhů převodem prostředků z jednoho účtu na jiný. Jednalo se o iniciativu města Amsterdamu se záštitou vlády, nicméně banka fungovala jako samostatná a samosprávná entita. Striktně vzato se nejednalo o centrální banku, nicméně sloužila zachování stability finančního systému. Když po roce 1660 navštívil Amsterdam anglický státník William Temple, označil ji za „největší pokladnici, skutečnou či imaginární, jež je kdekoli na světě známa“.³³ Fascinovala též ekonoma Adama Smithe, který její fungování podrobně popsal v *Bohatství národů*. Je příznačné, že si Nizozemí nedobylo proslulost svými hrady nebo kanony, nýbrž bankami a kupci. Oproti ohromným imperiálním pokladnicím, vybudovaným na rabování, se této maličké republice podařilo vytvářet hodnoty důvtipem a pílí.

Na vlně otřesů

Jakožto kosmopolitní obchodní ohnisko s mimořádně kooperativní formou vlády se Nizozemí dlouhodobě těšilo pověsti tolerantní země. Lidé z celé Evropy, kteří byli ve vlastní zemi ocejchováni jako nepřátelé nebo kacíři, hledali útočiště mezi Nizozemci. Když byli například po roce 1492 v několika vlnách perzekucí vypuzeni Židé ze Španělska, mnozí se usadili v Nizozemí. Skutečně otevřeným tržištěm idejí se však země stala až po nizozemské revoluci, když se rozešla s katolickou církví. Obecně zavládnuvší nechuť k inkvizici a cenzuře

umožnila rozkvět filozofických proudů, které byly jinde potlačovány. Zatímco na katolickou Evropu dopadala otupující vlna útlaku a cenzury, známá pod názvem protireformace, protestantské společnosti začaly plodit podstatně více vědců než jejich katolické protějšky.³⁴

Útočištěm pro protestanty z celé Evropy, prchající před pronásledováním, se stal zvláště Amsterdam. Utíkali sem dokonce i protestanti z jiných oblastí Nizozemí. Když španělská vojska v roce 1576 brutálně vyplnila Antverpy, v té době hlavní obchodní překladiště, desetitisíce vyhnáných protestantů našly ochranu právě v Amsterdamu. V Antverpách i jinde vedly tvrdé represe někdejších vládců nad Nizozemím k odlivu mozků, na kterém tolerantní Nizozemci vydělali. V letech 1580–1630 představovali třetinu amsterdamské obchodnické komunity buď uprchlí protestanti, nebo děti uprchlíků.³⁵ Většina z příchozích dorazila bez groše, avšak scházející finance více než vynahradili lidským kapitálem.³⁶

Nejlepším dokladem toho, jak Nizozemí tolerovalo odlišnosti a vzývalo nadání, je filozof Baruch Spinoza, rodák z Amsterdamu a syn židovských utečenců, kteří z Portugalska prchli před inkvizicí. Spinozovým živobytím bylo broušení čoček a sestavování mikroskopů a teleskopů pro přední nizozemské vědce. Daleko větší renomé si však vydobyl razantní kritikou náboženského dogmatu a oslavou individuální svobody, kterou zformuloval ve volném čase. Spinoza patří k prvním a zvláště radikálním představitelům osvícenství a amsterdamská židovská obec ho pro jeho volnomyšlenkářství vyobcovala. Přesto mohl ve městě bez obtíží dál žít a vydávat knihy – stejně jako jeho osvícenský soupevník, filozofický titán René Descartes, který strávil většinu života v Nizozemské republice namísto v represivní atmosféře své rodné Francie. Díky těmto intelektuálům si Amsterdam získal pověst útočiště volnomyšlenkářů a nejliberálnějšího města světa, jak zní podtitul knihy, kterou tématu věnoval historik Russell Shorto.

Lze dokonce tvrdit, že z Nizozemí pochází samotná představa měst jakožto center inovací a podnikání. Země patřila k nejhustěji obydleným v Evropě.³⁷ Na svou dobu Nizozemí vykazovalo extrémně vysokou míru urbanizace: již v roce 1622 žilo až 56 procent populace

Vážení čtenáři, právě jste dočetli ukázkou z knihy Věk revolucí.

Pokud se Vám ukázka líbila, na našem webu si můžete zakoupit celou knihu.